3 ДӘРІС

КӨНЕ ТҮРКІЛЕР ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКТЕР

Жазба, археологиялық және нумизматикалық деректердің тарихи маңызы

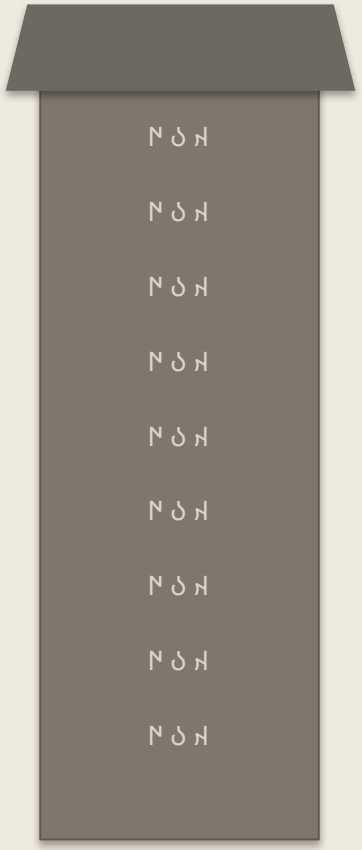

ОРХОН–ЕНІСЕЙ ЖАЗБАЛАРЫ

Дәрістің мақсаты мен негізгі сұрақтары

Мақсаты

- Көне түркілер дәуірінің тарихи деректерін жүйелеу.
- Жазба және археологиялық деректердің мазмұнын түсіндіру.
- Түркі өркениетінің даму кезеңдерін деректік тұрғыдан қарастыру.
- Деректердің ғылыми және тарихи құндылығын бағалау.

Дәріс жоспары

1. 1. Түркілердің шығу тегі мен этникалық қалыптасуы.
2. 2. Орхон–Енисей және Талас жазбалары.
3. 3. Қытай, парсы, араб және византиялық деректер.
4. 4. Археологиялық және нумизматикалық деректер.

1. Түркілердің шығу тегі және этникалық қалыптасуы

АШИНА

Қытай жылнамалары

Генеалогиялық аңыз

Этникалық бірігу

Қасқыр бейнесі генеалогиялық аңыздың өзегінде

2. Түрік қағанатының құрылуы (551–744 жж.)

551

Бумын қаған

551 ж. қаған атағын алды.
Жужандарға қарсы күрестің нәтижесінде жаңа империя қалыптасты.

552–553

Қарашеке қаған

552–553 жж.
Бумыннан кейінгі билік кезеңі.

553–572

Мұқан қаған

553–572 жж.
Жужандарды талқандауды аяқтады.

VII–VIII ғғ.

Кеңею

Түркі ықпалы Орталық Азияға, Ұлы Далаға және Түркістан оазисіне тарады.

Негізгі нәтиже: түркілердің саяси держава ретінде орнығуы.

3. Түрік әлемінің кеңеюі және Батыс Түрік қағанаты

Түркі ықпалының шартты географиялық бағыты

Монғолия **Жетісу** **Мәуереннахр** **Хорезм**

Батыс Түрік қағанаты

- Шығыста көшпелі өмір салты басым болды.
- Батыста отырықшылық, егіншілік, қолөнер және сауда дамыды.
- Шығыс Түркістан мен Мәуереннахр орталықтары құрамына кірді.
- Сырдария, Арал маңы және Хорезмге дейінгі кеңістік қамтылды.
- Көшпелі және отырықшы мәдениеттер арасында өркениеттік симбиоз қалыптасты.

4. Орхон–Енисей жазбалары: тарихи деректің ерекшелігі

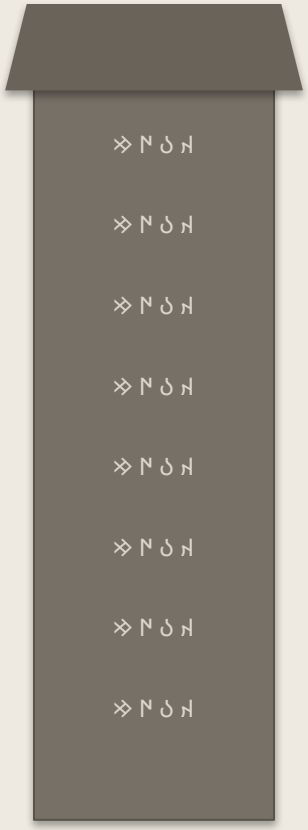

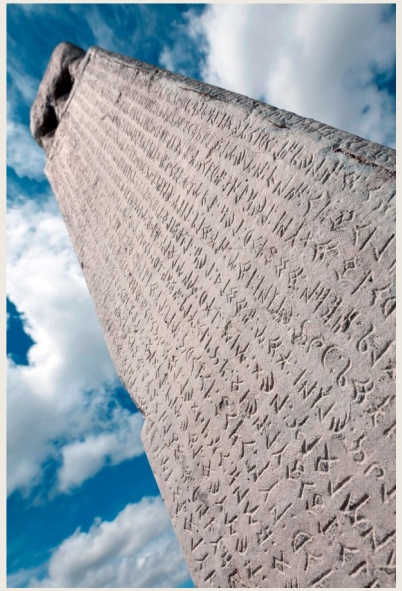

Руна жазуының визуалды үлгісі

Деректік маңызы

• Орхон–Енисей жазбалары көне түркі қоғамы туралы тікелей жазба деректердің маңызды тобы.

• Жазбаларда билік, ел бірлігі, жорықтар және тарихи тұлғалар жөніндегі мәліметтер беріледі.

• Руна жазуы түркілердің жазба мәдениетінің дамығанын көрсетеді.

• Жазба мәтіндерді археологиялық және өзге жазба деректермен салыстыра зерттеу маңызды.

5. Қытай, парсы, араб және византиялық деректер

1

Қытай

Жылнамалар, елшілік және саяси мәліметтер

Дерек түрі

2

Парсы

Сасанидтік Иранмен қатынас, эфталиттер және Ұлы Жібек жолы

Дерек түрі

3

Араб

Талас шайқасы және VIII–IX ғғ. саяси оқиғалар

Дерек түрі

4

Византия

Түркілермен дипломатиялық байланыстар және Иранға қарсы одақ

Дерек түрі

6. Талас шайқасы — 751 жыл

Қытай әскері

Араб әскері

Қарлұқтардың тылдан соққысы

Нәтиже: қытай әскері жеңілді. Дерісте бұл оқиға ерте түркілердің этномәдени даму бағытына ықпал еткен маңызды кезең ретінде көрсетіледі.

7. Түркі мемлекеттері және Қарахан дәуіріне өту

Түрік қағанаты

551–744

→

Үйғыр және Қырғыз күштері

VIII–IX ғғ.

→

Қарлұқ мемлекеті

IX ғ.

→

Қарахан әулеті

X–XII ғғ.

Қараханидтер дәуіріндегі басты өзгеріс

• Ислам дінінің ресми дін ретінде қабылдануы.

8. Археологиялық және нумизматикалық деректер

Археологиялық деректер

Қазба қабаттары • заттай бұйымдар • жерлеу кешендері

Археология тарихи қоғамның материалдық мәдениетін көрсетеді.

Нумизматикалық деректер

Ақша белгілері • билік таңбалары • сауда айналымы

Монеталар саяси билік, экономика және халықаралық байланыстар туралы дерек береді.

9. Діни-мәдени үдерістер

1	**Тәңірлік дүниетаным**	Көшпелілердің Тәңірге, Жер-Суға табынуы
2	**Буддизм**	VI–XII ғғ. аралығында Орталық Азия мен Шығыс Түркістандағы ықпал
3	**Манихейлік және христиандық**	Түркі тілдес ортадағы әртүрлі рухани жүйелер
4	**Ислам**	Оңтүстік отырықшы аймақтарда кең таралуы; Қарахан дәуірінде мемлекеттік деңгейге көтерілуі

Маңызды қорытынды: түркі қоғамындағы діни өзгерістер бір мезетте емес, әр аймақ пен әлеуметтік ортаға қарай әртүрлі қарқынмен жүрді.

Қорытынды және әдебиеттер

Негізгі қорытындылар

• Көне түркілер тарихын түсіндіруде жазба, археологиялық және нумизматикалық деректер өзара толықтырылады.

• Орхон–Енисей жазбалары түркілердің саяси және рухани әлемін зерттеудегі маңызды дерек көзі.

• Қытай, парсы, араб және византиялық мәліметтер түркілердің халықаралық байланыстарын ашады.

• Талас шайқасы мен Қарахан дәуірі түркі әлемінің кейінгі саяси-мәдени дамуына әсер етті.

• Діни үдерістер түркі қоғамының мәдени өзгерістерінің маңызды бөлігі болды.

Әдебиеттер

• Л.Н. Гумилев. Көне түріктер. Алматы: Білім, 1994.
• С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. Қазақстан летопись трех тысячелетий. 1992.
• Ж.К. Таймағамбетов, Д.С. Байгунаков. Қазақстанның тас дәуірі. 2008.
• К.М. Байпақов ред. История древнего Казахстана. 1996.
• Қазақстан тарихы туралы араб деректері. Т.1. 2005.
• Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т.1. 2005.